Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 1 | ISSN : 2582-0095

स्वराद्यव्ययसञ्ज्ञाप्रबोध:

डॉ.नवीनकुमारमिश्र:

संविदाध्यापक:,व्याकरणविभाग:,केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय:, क.जे.सोमैया.मुम्बईपरिसर:,मुम्बई ।

Article Info
Volume 5, Issue 1
Page Number : 85-97

Publication Issue :
January-February-2022

Article History
Accepted : 01 Feb 2022
Published : 10 Feb 2022

शोधपत्रसार:- उद्देश्यम्-आनरपामराणां संस्कृतसुकुमारमतीनां कृतेऽअव्ययसञ्ज्ञाविषयकं विशेषप्रतिपत्तिं वारणायायं शोधपत्रं मया प्रस्तूयते । जनेषु संस्कृतप्रचारप्रसाराय संस्कृतवीराणां कृते इदं पाथेयं भवति । शोधपत्रप्रकृति: - स्वरादिनिपातमव्ययम् इति सूत्रगतमव्ययानां सार्थसारणीकरणम् । अत्रानेकविधाव्ययानां भेदा:- समुल्लिखिता: सन्ति । छात्रेभ्य:अव्ययान् ज्ञातुमत्र प्रयत्न:विहित:।

शोधबिन्दव:- विभक्तिप्रतिरूपकम्- कुत:, ग्रामत:, अत्र, तत्र, कुत्र, सर्वत्र, एकत्र । कालप्रतिरूपकम्-यदा, कदा, तदा, सर्वदा, यर्हि, कर्हि, तर्हि । प्रकारवाची- यथातथा, इत्थम्, कथम्, द्वेधा, त्रेधा, पञ्चधा, षोढा । विविधबोधकम्-अनेकश:, बहूश:, पञ्चत्व:, गणधाकृत्वा, नानाकृत्वा, बहुधाकृत्वा । शोधपत्रफलम्-अव्ययानामर्थबोधे तेषां स्वरूपप्रत्यये संस्कृतानुरागीणां जिज्ञासूनाञ्च कृते फलवदिदं शोधपत्रम् ।

नतोऽस्म्यहं त्वखिलहेतुहेतुं नारायणं पुरूषमाद्यमव्ययम् ।

यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद् ब्रह्माऽविरासीद् यत एष लोक: ।। श्रीमद्भागवतम् 10/40/01

अव्ययपदार्थ:- एकप्रकारकं न व्येति तदव्ययम् । क्व पुनर्न व्येति ? स्त्रीपुंनपुंसकानि,सत्वगुणा:,एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचित् वियन्ति,केचिन्न वियन्ति तदव्ययम् ।।

व्यकरणमहाभाष्यम् 1.3.38

अव्ययलक्षणम्-

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न वेति तदव्ययम् ।। गोपथब्राह्मणे 1.1.26

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो: ।।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।।पदमञ्जरी 6.2.37

अव्ययभेद:

अव्युत्पन्नाव्ययपदम्(अविकारी(रूढम्)
पठित्वा, पठितुम्

व्युत्पन्नाव्ययपदम्(विकारी(यौगिकम्)
च वा विना पृथक्

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

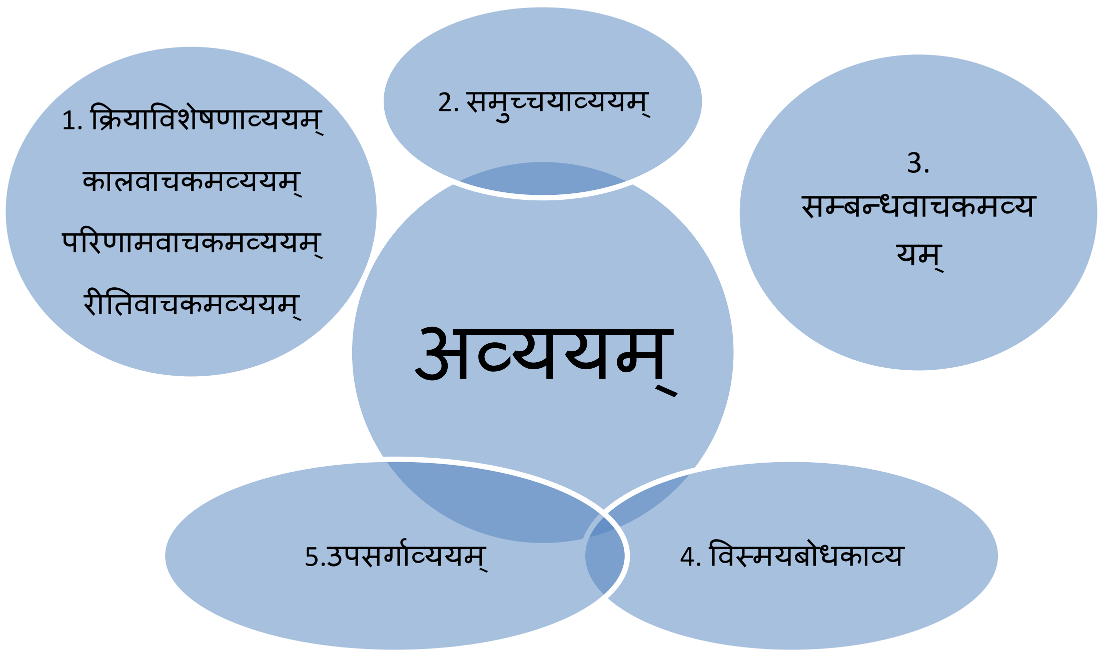

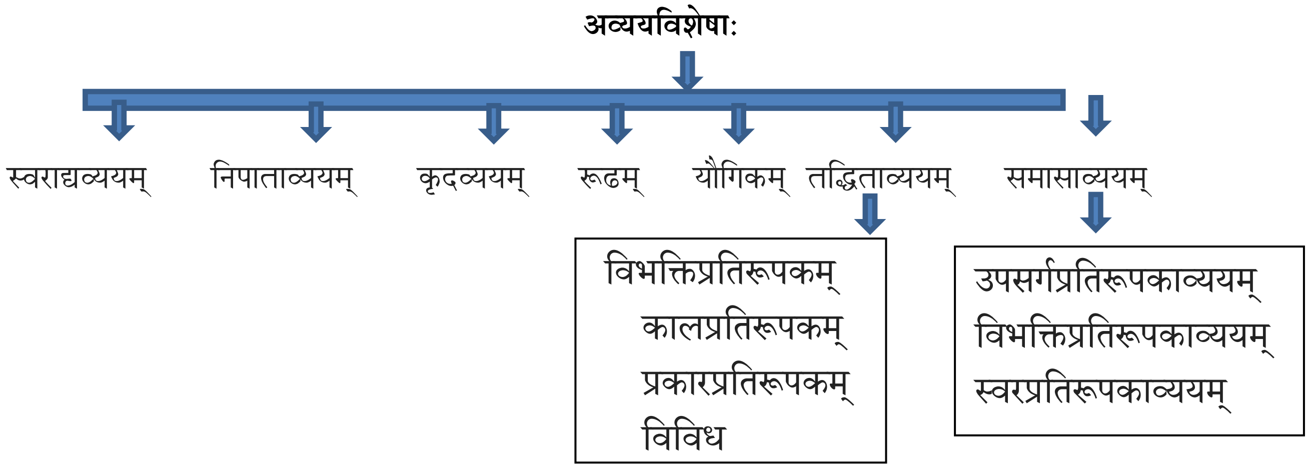

अयं स्वरादिराकृतिगणः आकृत्या गण्यते इति आकृतिगणः–इति शब्दकौस्तुभे । स्वरादीनां सत्ववाचिनाम्,असत्वाचिनां च अव्ययसंज्ञा व्यापिनी,चादीनां तु असत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा अव्यापिनी इति भेदः।

स्वरादिगणे केचन अन्तोदात्तविशिष्टाः–स्वर,अन्तर्,प्रातर् । पुनर् इत्याद.स्तु आद्युदात्ताः।

निश्चितः पात एषामिति निपातः। निपात्यन्ते यथाकथि्ंचत् साधु क्रियनते इति निपाताः। उत नियमेन पातयन्तिस्वार्थमन्यस्मिन् इति निपाताः– इति शेखरे ।

प्रातिपकार्थयोगात् धातुच्छन्दोनिरुक्तयुक्त्या ।

यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात् प्रोक्ता निपातास्तु ।।-भरतमुनिः

स्वरादिनिपातमव्ययम् 1.1.37

क्र.सं.	अव्ययपदानि	अर्थाः
1.	स्वर्	स्वर्गलोके परलोके वा
2.	अन्तर्	अन्त:मध्ये वा
3.	प्रातर्(प्रात:)	उषसि प्रत्यूषे
4.	पुनर्(पुन:)	आभीक्ष्ण्ये अप्रथमे विशेषे च
5.	सनुतर्	गोपने अदर्शने अन्तर्धाने वा
6.	उच्चैस्(उच्चैः)	उपरि महती वा
7.	नीचैस् (नीचैः)	अध: अल्पे
8.	शनैस्(शनैः)	क्रियामान्द्ये
9.	ऋधक्	सत्ये शीघ्रे सामीप्ये लाघवे वा
10.	ऋते	वर्जने अभावे
11.	युगपत्	एककाले
12.	आरात्	आन्तिके दूरे दूरसमीपयो:
13.	पृथक्	भिन्ने
14.	ह्यस्(ह्यः)	गते दिवसे अतीते अह्नि
15.	श्वस् (श्व:)	अनागते अह्नि आगामिनि अह्नि
16.	दिवा	दिवसे
17.	रात्रौ	निशि
18.	सायम्	निशामुखे
19.	चिरम् चिरेण चिराय चिररात्राय चिरात् चिरस्य	बहुकाले
20.	मनाक्	मनाक् ईषत् -अल्पे मात्रायाम्,
21.	जोषम्	सुखे
22.	तूष्णीम्	मौने
23.	बहिस् (बहि:) अवस्	बाह्ये
24.	समया निकषा	सामीप्ये निकटे मध्ये च
25.	स्वयम्	आत्मार्थे, वृथा-व्यर्थे

26.	नक्तम्	रात्रौ
27.	नञ्	सादृश्ये अभावे भेदे अल्पे अप्राशस्त्ये विरोधे निषेधे तदर्थे तदाशये
28.	हेतौ	निमित्ते कारणे
29.	हे है	सम्बोधने
30.	इद्धा	प्राकाश्ये
31.	अद्धा	स्फुटावधारणयो:
32.	सामि	अर्धे जुगुप्सिते च
33.	अधस्	नीचै:
34.	ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् मित्रवत् शत्रुवत्	तुल्ये,सना सनत् सनात्-नित्ये
35.	उपधा	भेदे
36.	तिरस् (तिर:)	अन्तर्धौ गोपने अदर्शने अन्तर्धाने वा
37.	अन्तरा	मध्ये विनार्थे, अन्तरेण-विना वर्जने अभावे
38.	ज्योक् योक्	कालाधिक्ये प्रश्ने शीघ्रे सम्प्रत्यर्थे च
39.	मक् कम्	वारिमूर्धनिन्दासुखेषु
40.	नक्	रात्रौ,निषेधे
41.	शम्	सुखे
42.	सहसा	आकस्मिकविमर्शयो:
43.	श्रद्धा	आत्मभावसमर्पणे
44.	विना	वर्जने अभावे राहित्ये
45.	नाना	प्रकारभेदे बहुत्वे
46.	स्वस्ति	मङ्गले कल्याणे च
47.	स्वधा	पितृयज्ञे पितृतर्पणे च
48.	अलम्	भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु
49.	वषट् श्रौषट्	देवहविर्दाने
50.	वौषट्	न्यासे
51.	अस्ति	सत्तायाम्
52.	उपांशु	अप्रकटोच्चारणहास्ययो:
53.	क्षमा	क्षान्तौ

54.	विहायसा	आकाशार्थे
55.	दोषा	रात्रौ
56.	मृषा	मिथ्या वृथा
57.	मुधा	व्यर्थे असत्ये
58.	पुरा	अविरते चिरातीते प्राक्काले
59.	मिथो मिथस् (मिथः)	सहार्थे परस्परार्थे रहसि
60.	दिष्टया	रीतौ अनुसारे परिप्रेक्ष्ये
61.	प्रायस् (प्रायः)	बाहुल्ये
62.	मुहुस् (मुहुः)	पुनरर्थे
63.	प्रबाहुकम् प्रवाहिका	समानकाले ऊर्ध्वार्थे च
64.	आर्यहलम्	बलात्कारे
65.	अभीक्ष्णम्	पौनः पुन्ये
66.	सह साकम् समम् सार्धम् सार्थम् सत्रम्	सहार्थे
67.	नमस्(नमः	नतौ नमस्कारे प्रार्थनायाम्
68.	हिरुक्	वर्जने
69.	धिक्	धिक्कारे निन्दाभर्त्सनयोः
70.	अथ	मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्योधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयवितर्कविकल्पेषु
71.	प्रताम्	ग्लानौ
72.	प्रशाम् प्रशान्	समानार्थे
73.	प्रतान्	विस्तारे
74.	मा माङ्	निषेधे
75.	सदा	अनिशम् नित्यम् नित्यदा अजस्रम् सन्ततम् वा
76.	अम्	शीघ्रता,अल्पम्,
77.	श्रत्	श्रद्धा,विश्वासः,सत्यम्
78.	कामम्	स्वाच्छन्द्यानिच्छाङ्गीकारपर्याप्तिप्रकामासूयाऽनुगमनादिष्वर्थेषु
79.	प्रकामम्	अतिशये

80.	भूयस् (भूयः)	पुनरर्थे,आधिक्यार्थे,वीप्सायाम्,द्विर्वचने,प्राथम्यार्थे,अधिकार्थे
81.	परम्	नियोगक्षेपकेवलकिन्त्वर्थेषु दृश्यते
82.	साक्षात्	प्रत्यक्षतुल्यावस्यार्थौ
83.	साचि (सावि)	तिर्यगर्थे
84.	सत्यम्	प्रश्नप्रतिषेधार्धाङ्गीकाराज्ञस्येषु
85.	मङ्क्षु	शीघ्रार्थसत्यार्थभृशार्थवह्वार्थकेषु
86.	संवत्	वर्षार्थकहायनार्थकौ
87.	अवश्यम्	निश्चये,अशक्यनिराकरणार्थे
88.	सपदि	वर्तमानतत्क्षणशीघ्रार्थकेषु
89.	प्रादुस्	नामप्राकाश्ययोः
90.	आविस्	प्राकाश्ये,आविर्भावे,आविष्कारे
91.	उषा	प्रातःकालार्थे
92.	ओम्	प्रारम्भाङ्गीकारानुज्ञाऽन्तब्रह्मतूष्णीम्भावादिष्वर्थेषु
93.	भूः(भूर्)	पृथिवीवाचको महाव्याहृतिविशेषोऽयमव्ययसंज्ञकः
94.	भुवर्	अन्तरिक्षवाचके
95.	झटिति	शीघ्रार्थके
96.	तरसा	शीघ्रार्थके
97.	अञ्जसा	तत्वशीघ्रार्थयोः
98.	मिथ	परस्परम्
99.	अमुथा	प्रकारार्थे
100. 0	विद्रुवम्	साम्प्रतम्
101.	भाजक्	शीघ्रार्थके
102.	अ	सम्बोधने,अभावे,अनुकम्पायाम्,स्वल्पार्थे,प्रतिषेधे
103.	कु	पापा-कुत्सा-ईषदर्थ-निवारणेषु
104.	अन्वक्	पश्चाद्गामी,मैत्री,आनुकूल्ये
105.	अस्तम्	शैलविशेषादर्शनयोः
106.	अम्नर्	शीघ्रसाम्प्रतिकयोः
107.	अम्नस्	शीघ्रसाम्प्रतिकयोः
108.	अम्भर्	जलम्
109.	अम्भस्	जलम्
110.	अनुषट्	अनुमाने

111.	अनुषक्	अनुमाने
112.	आनुषक्	अनुमाने,बन्धुता
113.	स्थाने	औचित्य-सत्य-सादृश्य-युक्तार्थेषु
114.	वरम्	ईषत्,प्रियं,मनाग्,
115.	सुष्ठु	समीचीनम्, सुन्दरम्
116.	दुष्ठु	खलः
117.	बलात्	बलपूर्वकम्
118.	शु	प्रशंसा अक्षि प्रार्थनायाम्
119.	अर्वाक्	अधरे
120.	शुदि	शुक्लपक्षः
121.	वदि	कृष्णपक्षः,औदीच्यदेशः,उत्तरदेशः
122.	आम्	प्रतिवचनावधारणाभ्युपगमांगीकारस्मरणेषु

चादयोऽसत्वे (पा.अ. 1.4.57)

अव्ययपदानि	अर्थाः
च	समुच्चयान्वाचयेरतरयोगसमाहारेषु
वा	विकल्पोमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये (विभाषा,अन्यतरस्याम्)
ह	प्रसिद्धौ
अह	अद्भुते खेदे च
एव	अवधारणे निश्चये अनवक्लृप्तौ च
एवम्	उक्तपरामर्शार्थे
नूनम्	निश्चये तर्के च
शश्वत्	पौनः पुन्ये नित्ये सहार्थे च
युगपत्	एककाले
भूयस् (भूयः)	पुनरर्थे आधिक्ये च
कूपत्	प्रश्ने प्रशंसायाञ्च
सूपत् सूपत्स कुवित्	भूर्यर्थे
नेत् ,चेत्	शंकायाम् ,यद्यर्थे,एवं न,यदि
चण्,कच्चित्	चेदर्थे, इष्टप्रश्ने,यदि,यदीत्थम्
किञ्चित्	अल्पे

यत्र	अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु
नह	प्रत्यारम्भे
हन्त	हर्षे विषादे अनुकम्पायां वाक्यारम्भे च
माकिः माकिम् (आकिम्) नकिः(नकिम्)	वर्जने, निषेधे
माङ् नञ्	वर्जने, निषेधे
यावत् तावत्	शकलावधिमानधारणेषु
त्वा त्वै	विशेषवितर्कयोः
द्वै (न्वै)	वितर्के
रै	दाने अनादरे च
श्रौषट्	देवाराधनायम्
वौषट्- देवाराधनायम्	देवाराधनायम्
स्वाहा- देवाराधनायम्	देवाराधनायम्
स्वधा	पित्राराधनायम् श्राद्धे तर्पणे च
वषट्	देवाराधनायम्
किम्	प्रश्ने,ओम्-स्वीकृतिः
तु तुम्	निरादरे तुङ्कारे
खलु	निषेधे वाक्यालंकारनिश्चयेषु कथने एका शैली
किल्	कथने एका शैली एवार्थे
अथ अथो	मंगलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्र्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु
सुष्ठु	सुन्दरम्
स्म	भूतकाले अतीते पादपूरणे च
आदह	निन्दोपक्रमहिंसाकुत्सनेषु
सम्यक्तया	समीचीनतया
शुकम्	शीघ्रम्
यथाकथाच्	अनादरः,(लगभग)
पाट्	सम्बोधनम्
प्याट्	सम्बोधनम्
पुरा	प्राक्काले,प्राचीनकाले
किम्	प्रश्ने, जिज्ञासायाम्
तत्	सर्वनाम् सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम्

यत्	हेत्वर्थकः
यथा	योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्येषु
तथा	तेन प्रकारेण
तथाहि	यतोहि
यम्	तथैव
सु	शोभने
सम्	सम्यक्त्वे,समन्तत्वे,श्लेषे,कूजनवर्तने
नहि, नेत्याह	निषेधार्थकः
ननु	परमताक्षेपानुज्ञापृष्टप्रतिवचनप्रश्ननयविरोधोक्तिवाक्यारम्भनिश्चादयः
नोचेत्, नचेत्	अन्यथा
मुधा	निष्फलम्,प्रीतिकरणम्
अनुकामम्	यथाकामम्,सहार्थे,हेतौ,
सुकम्	अतिशये
शिकम् ,शुकम्,श्वकम्	शीघ्रता
नहिकम्	निषेधार्थे
ना	अभावे
नुकम् , सनुकम्	वितर्के
सना	अतिप्राचीनः
हिकम्	यथासम्भवम् (वैदिकः)
ताजक्	शीघ्रार्थके
तक्	हर्षार्थकः
पशु	नहिकम्, निषेधार्थे
सत्यम्	प्रश्नप्रतिषेधाङ्गीकाराञेजस्येषु
ऋतम्	सत्यार्थे
श्रत्	विश्वासार्थकः
इद्धा	प्राकाश्यसामीप्यस्मरणेषु
असि	त्वमित्यर्थे
अस्मि	अहमित्यर्थे
स्म	अतीतवाक्यपूरणे
तकत्	अल्पार्थे
अम्	शीघ्रम्,अल्पम्

अम्न:	शीघ्रे साम्प्रतिके च
अमा	रहस्समवायसंयोगसामर्थ्येषु
अहह,अहहो	अद्भुतम्,खेदार्थे
उञ्	वितर्के,अवधारणे
उकञ्	वितर्के
हो	आश्चर्यसूचकम्,सम्बोधने,प्रतिवाक्ये,वियोगे च
हंहो	आह्वाने,दर्पदम्भप्रश्नापसा
ईहा	वाञ्छा
अहो	खेदाद्भुतानुकम्पासन्तोषेषु
अरे	हीनसम्बोधने
अरेरे	अधमसम्बोधने
आहोस्वित्	अथवा, उत
आहो	वितर्के,यद्यर्थे
उताहो	परिप्रश्नविचारयो:,अथवा
धिक्	धिक्कारे,हीने,अनादरे,निन्दायाम्,भर्त्सने
नु	वितर्के,निश्चयार्थे,प्रश्ने
इह	अत्र,अस्मिँल्लोलोके,सन्दर्भे,आधारे
इति	समाप्ते
अनु	पश्चात्,अनन्तरम्
अव	क्रोधे,अवरोधे,बोधे .धैर्ये,आलम्बने,भूषणे
इव	सदृशार्थे
चण्	चेदर्थे,यदि
वट्	प्रशंसायाम्
वाट्	हविर्दाने
अञ्जसा	तत्वम्, शीघ्रम्
प्रादुस्	नाम ,प्रकाशनम्
श्रुत्	शीघ्रम्
अङ्ग	पूजा, सम्बोधने
भो:	सम्बोधने
अये	सम्बोधने
पशु	सम्यगर्थे

ह्य	हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु
वात्	सादृश्यार्थकः(छान्दसः)
बत	दया,खेदः
बाट्	हविर्दाने
दिष्ट्या	मङ्गले,आनन्दे,हर्षे च
कीम्	द्वेषरूपार्थः
कुम्	प्रश्नार्थकः(किमर्थम्)
शीम्	द्वेषः
सीम्	सर्वतोभावः,निश्चयेन
खम्	मन्त्रबीजाक्षरम्
खुम्	मन्त्रस्तोभाक्षरम्
हुम्	अनुकरणशब्दः
द्यु	वासरार्थकः,गगनार्थकः
फट्	विघ्नप्रतिहतस्य उत्सारणम्,अनुकरणशब्दः
छम्वट्	अन्तःकरणम् ,आभिमुख्ये
अध	आनन्तर्ये
अधस्	अधोभागे,नीचैः
वै	नियोगागमविशेषसम्बोधनानुनयनिश्चयपादूरणादिषु
न	निषेधोपमानयोः
शस्	बह्वाल्पार्थमङ्गलवचने(बहुशः,अल्पशः)
सम्	सम्यक्,समन्तत्वे,श्लेष,कूजने,स्मृते,क्रोधे,ऋद्धौ, वाचिके,अनिश्चये,गुणाधाने,प्रतिज्ञायाम्,उद्योगे, नियमे,विमर्शे,स्वीकारे,प्रीतौ,क्षये,वर्जने,काले, परिचये,अल्पे,परिहारे
आस्	स्मरण-आक्षेप-कोप-सन्ताप-पीडा-खेद-सगर्ववर्जने
अन्तः	मध्ये
द्यौः	आकाशः
सुकृ	सम्यक्,समीचीनम्
दुर्नीतम्	कष्टसाध्यं नयनम्
दुर्नयः	हेयनिश्चयः,हेयसिद्धान्तः
दृन्	हिंसार्थकः,दृढार्थकः

आईम्	मृग्यः,स्तोभाक्षरमिदम्
चाटु	प्रियवाक्यप्रयेगे
ताजक्	शीघ्रम्
भाजक्	शीघ्रम्
युत्	घृणा
वेलायाम्	कालवाचकम्
मात्रायाम्	अल्पपरिमाणवाचकम्
पाम्पी	विस्तारविध्वंसमाधुर्यकरुणार्थेषु
ताली	विस्तारे,वर्णे,उत्तमे,विदूराकुलीभावे
आताली	विस्तारे,वर्णे,उत्तमार्थे,आकुलीभावे
वेताली	विदूराकूलीभ्वार्थे
धूसी	विस्तारे,कान्तौ,काङ्क्षायाम्
विषु	नानार्थे
एकपदे	अकस्मादर्थे,सहैव
युत्	कुत्सायाम्
आतः	सर्वतोभावे

उपसर्गविभक्तिप्रतिरूपकाव्ययम्-

क्र.सं.	उपसर्गविभक्तिप्रतिरूपकाव्ययपदानि	अर्थाः
1	निदत्तम्	निश्चयेन अददत्
2	सुदत्तम्	सम्यक्प्रकारेण अददत्
3	प्रदत्तम्	प्रभूतम् अददत्
4	विदत्तम्	विशेषेण अददत्
5	अनुदत्तम्	पश्चात् अददत्
6	अवदत्तम्	अददत्
7	परादत्तम्	पौनःपुन्येन अददत्
8	अहंयुः	अहंकारी
9	अस्तिक्षीरा	क्षीरयुक्ता गौः

स्वरप्रतिरूपकमव्ययम्-

क्र.सं.	स्वरप्रतिरूपकमव्ययपदानि	अर्थाः

1	अ	आकृति:,विष्णु:, अनन्ते, सम्बोधने च
2	आ, इ,ई,उ,ऊ,ए,ओ,ऐ,औ	सम्बोधनम्

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-भट्टोजीदीक्षित:

2. अव्ययकोश:-श्रीवत्साङ्काचार्य:

3. उणादिकोश:-पं.चारुदेवशास्त्री

4. वैयाकरणसिद्धान्तसुधानिधि:-आचार्यश्रीविश्वेश्वरसूरि

5. राजस्थानमाध्यमिकस्तरीय संस्कृतपाठ्यपुस्तक:

6. बृहद्शब्दकुसुमाकर:-पं.हरेकान्तमिश्र:

7. काशिकावृत्ति:-जयादित्यवामनौ

8. व्याकरणमहाभाष्यम्-पतञ्जलिमुनि:

9. शास्त्रार्थरत्नमाला-एन्.एस्.रामानुजताताचार्य:

10. एन.सी.ई.आर.टी.संस्कृतपुस्तकानि

11. चिरन्तनी मार्गोपदेशिका-डॉ.रमाकान्तमिश्र:

12. संस्कृतप्रवेशिका-बाबूराम सक्सेना

13. बृहद् अनुवादचन्द्रिका-चक्रधरनौटियाल:

14. अनुवादरत्नाकर:-डॉ.रमाकान्त:

15. संस्कृतसहचर:-डॉ.राधामोहन:

16. संस्कृत-अव्यय-कोष:- श्रीगणेशवासुदेव करंदीकर: